

Şifahi xalq ədəbiyyatında daxili qüvvələrin vəhdəti**Nərmin Tərhan qızı Həsənova***AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına**Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşı***E-mail:** nrnm2294@gmail.com

Rəyçilər: filol.ü.f.d., dos. F.N. Abdurəhmanova,
filol.ü.f.d., dos. T.İ. Məmmədova

Açar sözlər: şifahi xalq ədəbiyyatı, qəhrəmanlıq dastanı, əsər, Qaraca çoban obrazı, uşaq ədəbiyyatı, nağıl

Ключевые слова: устная народная литература, героический эпос, произведение, образ темного пастуха, детская литература, сказка

Key words: oral folk literature, heroic epos, work, image of the dark shepherd, children's literature, fairy tale

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının sonrakı inkişaf dövrlərində uşaq ədəbiyyatın ən geniş növləri olan nağıl və dastanlarımızda “Kitabi-Dədə Qorqud” ənənələrinin davamını və onun hər tərəfli mükəmməl təsirini görürük. İstər məhəbbət dastanlarında, istərsə də qəhrəmanlıq dastanlarındakı mövzu və süjet oxşarlıqları və qəhrəmanların təsviri bilavasitə Dədə Qorqud dastanları ilə üzvi şəkildə birləşir. Dastanlar arasındakı oxşar cəhətlərin ən maraqlısı sonrakı dövr dastanlarımızda işlənmiş xalq qəhrəmanlarının, çoban surətlərinin (işlənməsi) Qaraca çobanın ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinin təsiri altında yaranmasıdır.

Bizim Dədə Qorqud dastanlarında rast gəldiyimiz ən qüvvətli rəiyyət qəhrəmanı Qaraca çobandır. Dastanın ikinci boyu olan “Qazan xanın evinin yağmalanması” boyunda bizim qarşılaşdığımız bütün dastanların qəhrəmanı Qazan və ondan da qüvvətli işlənmiş xalq qəhrəmanı Qaraca Çoban obrazıdır. Dastanın müəllifi Qaraca Çobanı bizə ağıllı, tədbirli, hər şeyi qabaqcadan görə bilən bir qəhrəman kimi təqdim edir (1).

Düşmənlər Qazan xanın evini “yağmaladıqdan”, arvad-uşağını əsir aldıqdan sonra Qazanın Dərbənddəki qoyunlarının ələ keçirmək və ona “ulu Heyer” etmək istəyirdilər. Bu qoyunları gətirmək üçün Şöklü Məlik altı yüz adamdan ibarət silahlı dəstə göndərir.

— Altı yüz kafir atlandı, qoyunun üzərinə ilqar vardı. Gecə yatarkən Qaraca Çoban qara qayğulu vəqə gördü. Vəqəsində qəfləti ayağa durdu. Qaban gücü, Dəmir gücü - bu iki qardaşı yanına aldı. Ağılın qapısını bərkitdi. Üç yerdə təpə kimi daş yığdı. Ala qollu sapanın əlinə aldı.

Sanki xalqın təsvir etdiyi bu qəhrəman xalqın “Ehtiyat ıgıdın yaraşığıdır” məsəlini həyata keçirir. Biz Qaraca Çobanın bu tədbirindən onun bütün gələcək işlərini görür və xalqı təmsil edən qəhrəmanın zəkasına heyran qalırıq.

Düşmənlər əvvəlcə Qaraca Çobanı yola gətirmək ona bəylik vəd etməklə qanın almaq istəyirdilər. Lakin bu sədaqətli, qorxmaz xalq qəhrəmanı düşməne cəsarətlə kəskin cavab verir.

Hərzə-mərzə söyləmə üzrə itim kafir!
İtimlə bir yalaqda yuyundum içən azgın kafir!
Altındakı alaca atın nə öyərsən?
Ala başlı keçim və gəlməz mana

Başımdakı tuğulğanı nə öyərsən üzrə kafir!
Qızılcıq dəyənəyimcə gəlməz mana.
Qılincini nə öyərsən mənə kafir?!
Əyri başlı çəvkanımda gəlməz mana,
(Belindəki doxsan oxun nə öyərsən mənə kafir?)
Alaqollu sapanımca gəlməz mana
Uzağımdan yaxınımdan bəri keçmə!
Yukutların zərbini korgil ondan ötkgil!

— deyən Qaraca Çoban arasında böyük ziddiyyət görürük. Bu sözlərin müəllifi “mənə kimi daş yığıb”, “əlimdə sapan” düşmən gözləyən Qaraca Çoban birləşərək böyük bir xalq – onun düşüncəsi və vuran qolu olur. Bundan sonra Qaraca Çoban sözlə dediklərini işlə də yerinə yetirir. O “alaqollu” sapandına daş qoyub altı yüz nəfərlik düşməyə qarşı hücumla keçir. Hər atanda ikisini-üçünü yıxır. Kafirlərin qorxu düşür. Qaraca Çoban kafirin üç yüzünü sapan daşı ilə “yerə buraxır”. Bu döyüşdə iki qardaşı oxa düşüb şəhid olur. Vuruşda Çobanın daşı tükənir, qoyun demir, keçi demir sapana qoyub atır. Kafirlər:

“Yarımasın, yarımasın bu Çoban biz (cümləmizi) qırar olamı” - dedilər.

Dəxi durmuyub qaçdılar!

Çoban şəhid olan qardaşlarını basdırır. Kafirlərin leşindən bir təpə yığır. Çaxmaq çaxıb od yaxır “kənənəyindən qurum oy” edib yarasına basır. Yolun “qıyısın” alıb oturur “ağlayır, sızlayır” deyir:

— Salur Qazan, Bəy Qazan! Ölümüsən, dirimisən, bu işlərdən xəbərin yoxmudur? – dedi

Qazan xan gecə yatarkən yuxu görür və ovdan geri, evinə qayıdır evini yağmalanmış görür nəhayət Qaraca Çobanın yanına gəlir. Aşağıdakı sözlərlə ailəsini çobandan xəbərləşir:

Qarulqu axşam olanda qayğılı Çoban!
Qarla yağmur yağanda çaxmaqçı çoban!
Ünüm ünlə, sözüm dinlə!
Ağbaş evim quyudan keçmiş gördünmü, de kim mana!
Qara başım qurban olsun Çoban sana!

Qaraca Çoban Qazana əhvalatı danışır. Qazanın ağlı başından gedir. “Ağzın qurusun Çoban” deyərək Çobana söylənir. Belə deyəndə Çoban Qazana deyir:

— Nə qarğırsan mənə ağam Qazan? (yoxsa koksündə yolmu iman?)

Qaraca Çoban Qazanla birlikdə onun ailəsini qurtarmağa getmək istəyir. Bu sözlərlə müraciət edir:

Yenilmə alnım qanım mən siləyim
Ölürsəm sənün uğruna mən öləyim,
Allah taala qoysa evini mən qurtarayım!
Belə Qazana qəhər gəldi...”

Qazan Çobanı özüylə aparmaq istəmir. Onda Çoban deyir ki, sən evini almağa gedirsən məndə qardaşımın qanını. Qazan Çobanla getməyi özünə ar bilir. Qorxur ki, oğuz bəyləri başına qaxınc etsinlər. Çobanı bir ağaca sarıyıb gedir və deyir ki, qarnı acmamışkən bu ağacı qopar, yoxsa səni burada qurdlar, quşlar yeyər.

— Qaraca Çoban zərb elədi, qaba ağacı yerilə, yurduyla qopardı, arxasına aldı, Qazanın arxasınca düşdü. Qazan Çobandan soruşanda ki, bu ağacı neyləyirsən? Çoban cavab verir ki, sən kafiri basıb arıyanda bu ağacla yemək bişirəmə.

Bu sözlər Qazanın xoşuna gəldi. Atından endi Çobanın əllərini çözdü, alnından öpdü.

Qaraca Çoban Qazanla birlikdə düşməyə hücum edir və Qazanın ailəsini xilas edirlər. Bundan sonra Qazan Qaraca Çobanı əmiraxur edir.

Qəhrəman əsil insan kimi hansı sifətlərə malikdir? Biz hər şeydən əvvəl Qaraca Çobanı xalqın sadıq oğlu kimi tanıyıq. Qaraca Çoban ona tapşırılmış qoyunları sədaqətlə qoruyur. Bu obrazdan bəhs edərkən “Kitabi-Dədə Qorqud” tədqiqatçısı Şamil Cəmişidov yazır: “O vəzifəsinə sadıqdır! Düşməni ona mal, dövlət və rütbə vəd edir qəbul etməyib düşməyə bir arıq toğlu belə vermir. Lakin onun sadıqlığı sadəcə bir qul sədaqəti deyildir. Onun öz mənliliyi, heysiyyəti və şəxsiyyəti vardır (2).

Doğrudan da bu təkzib olunmaz bir faktdır. Qaraca çoban altı yüz nəfərlik düşməyə qarşı mübarizə üçün əvvəlcədən tədbir görərkən o heç də qazanın göstərişlərinə əməl etməirdi. İkinci isə Qaraca Çoban əgər bir qul kimi vuruşursa bəs onun mənliliyini, cəsarətini, böyük məna-viyyətini ifadə edərək düşmənlərə dediyi sözlər nəyi göstərir? Bu bir həqiqətdir ki, heç bir qul ağanın qorxusu təsiri altında düşməyə mənavi cəhətdən təsir edə bilməz.

Çobanın böyük məna-viyyəti, sadəliyi, insanlıq və əzəməti qarşısında bütün qəbilənin başçısı Qazan miskin bir vəziyyətdə görünür.

İkinci bir tərəfdən yuxarıda göstərdiyimiz ictimai vəziyyət, yeni ictimai quruluş Qaraca Çoban mühitinə təsir etmişdir. Yeni feodal quruluşunun istilahları olan “xan”, “çoban”, “rəiyyət” və s. kimi sözlər buna sübutdur. Xüsusən Qazan xanın onunla getmək istəyən Qaraca Çobanı ağaca sarılması səhnəsi bu cəhətdən maraqlıdır. Biz altı yüz nəfəri tək-tənha qarşılayan hər atanda “on iki batman” daş atan, atdığı daşı yerə düşməyən yerə düşsə toz kimi ovulan daşı düşdüyü yerdə ot bitməyən qəhrəmanı bir nəfər tərəfindən məzlumcasına ağaca sarılmış görürük. Onlarca Qazan kimilərini bir zərbədə yerə sərən pələngi “qəhrəmanın ağaca sarılmaq üçün quzu kimi sakit olmağa məcbur edən nədir? İddia oluna bilər ki, Qaraca Çobanın qeyri-adi gücünü göstərmək üçün dastan müəllifi belə etmişdir.

Məqalənin aktuallığı. Kitabi-Dədə Qorqud dastanı yüzillər boyu xalqımızın milli-mənavi salnaməsidir. Bədii abidəyə çevrilən dastanda hər boyun öz qəhrəmanı var. Bu qəhrəmanlar içində klassik mənfə və klassik müsbət obrazlara rast gəlinir. Əsərin dilinin bədii ifadə tərzində yazılı və şifahi ədəbiyyatın əlamətləri birləşir. Dastan və nağıllarımızda, ümumən şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarında qüvvələr daxilən vəhdətdə verilərək bir kökə bağlı olur.

Məqalənin elmi yeniliyi. Əvəzi olmayan şifahi bədii yaradıcılıq hadisəsinə çevrilmiş “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Qazan xanın evinin yağmalanması” boyundakı sadə xalq nümayəndəsi olan Qaraca çoban obrazı milli qəhrəmanlıq dəyərlərinin simvolu, qəhrəmanlıq arxetipi kimi çıxış edir. Onun necə mənliliyə, qeyrət və cəsarətə sahib olduğunu çobanın düşmənlə olan dialektindən görə bilirik. Qaraca çoban yeni səviyyəyə keçid edib dəyişib, yeni transformasiyaya uğrayıb. Qaraca çoban obrazı dastanda qəhrəmanlığı, qorxmazlığı ilə digər oğuz bəyləri ilə bir səviyyədə verilib. Sadə qəhrəmanlıq sujeti üzərində qurulan bu boy özündə nə qədər müxtəlif, zəngin mübarizə səhnələrini ehtiva edir. Dastanda verilən Qazan xan-Qaraca çoban obrazları arasındakı fərqin sosial bərabərsizlik kimi təsvir olunması “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının poetikasına tamamilə yaddır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə şifahi xalq yaradıcılığı ilə maraqlananlar, magistrant və doktorantlar üçün maraqlıdır.

Ədəbiyyat

1. H. Araslı. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1962.
2. Ş. Cəmşidov. Kitabı-Dədə Qorqudu vərəqlərkən. Bakı, "Gənclik", 1969.
3. P. Əfəndiyev, N. Babayev. Şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1970.
4. Azərbaycan dastanları. I hissə. Bakı, 1965.
5. Azərbaycan dastanları. II hissə. Bakı, 1966.
6. V. Vəliyev. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı.

H.T. Гасанова

Единство внутренних сил в устной народной литературе

Резюме

Азербайджанская устная народная литература – наши самые распространенные виды детской литературы и сказок. Мы видим продолжение и идеальный эффект традиций “Китаби Деде Горгуд”. Темы любви и сходства героических эпосов и героических описаний неразрывно связаны с эпопеями Дада Коргуда.

Черная пастух – идеальный тип героя, тщательно продуманный. Как изображение, оно имеет все человеческие характеристики. Образ темного Пастыря высоко ценится в нашей литературе и в истории духовной мысли.

N.T. Hasanova

Unity of internal forces in oral folk literature

Summary

Azerbaijani oral folk literature - our most common types of children's literature and fairy tales. We see the continuation and the perfect effect of the traditions of the Kitabi Dada Gorgud. The themes of love and the similarities in heroic epics and the heroic descriptions are inextricably intertwined with the Dada Gorgud epics.

As an image, it has all human characteristics. The black shepherd is the ideal type of hero, carefully thought out. The image of the dark Shepherd is highly valued in our literature and in the history of spiritual thought.

Redaksiyaya daxil olub: 17.05.2022